

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 51, Haziran/June 2024, 247-268

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/85067>

ISSN 2791-6812

Kur'ân'a Göre Âhiretteki Sorgunun Mahiyeti

The Nature of Questioning in the Hereafter According to the Qur'ân

Yazar Bilgisi Author Information

Hasan KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Çanakkale, Türkiye
Asst. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University Faculty of Theology, Çanakkale, Türkiye
hkilic@comu.edu.tr, www.orcid.org/0000-0001-5192-3444

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1434879
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
10 Şubat/February 2024	10 Haziran/June 2024

Öz

Âhiret hayatına ilişkin yapılan tasvirler Kur'ân'da en yoğun şekilde işlenen konular arasında yer almaktadır. Bunun en temel sebebi, âhiret inancı ve hesap verme bilincini insanın zihin ve gönlüne yerleştirerek davranışlarının olumlu yönde değişimini sağlayabilmektir. Ayrıca birçok farklı olay ve hadisenin yaşandığı âhiretin çeşitli aşamaları hakkında muhatapları bilgilendirmek de bu sebepler arasında yer almaktadır. İnsanın yaptıklarının hesabını vermek üzere sorguya çekileceği süreç âhiretin önemli aşamalarından biri olarak ön plana çıkmaktadır. Sorgu âhiretin en temel esaslarından biri olmasına rağmen bazı âyetlerde bu gerçeğe çelişecek şekilde günahkâr ve suçluların sorguya çekilmeyeceğine, onların konuşmasına, özür beyanında bulunmasına müsaade edilmeyeceğine dair çeşitli bilgilere rastlanmaktadır. Âyetler arasındaki bu müşkillik genellikle âhiret gününün çok uzun bir zaman dilimini içeren farklı aşamalardan oluştuğu, bu aşamaların bazılarında sorgu yapılacağı, bazılarında ise sorgunun olmayacağı şeklindeki teoriyle izale edilmiştir. Ancak Kur'ân'da kıyamet-âhiret süreçlerinin sistemli bir aşama ve sıralama çerçevesinde anlatma gibi bir gayenin bulunmaması önerilen çözüm yöntemini yetersiz hale getirmektedir. Âyetlerin bağlamı ve konuyla ilgili rivayet malzemesi birlikte değerlendirildiğinde çelişki arz eden hususların her biri esasında âhiret hayatının korkunç ahvaline yönelik farklı anlam çağrışımları yapmaktadır. Buna göre sorguya çekme, işledikleri kötü söz ve eylemler sebebiyle suçlu ve günahkârların kusurlarını, hatalarını ortaya dökerek onları rezil etme ve aşağılama amacına matuftur. Sorguyu nefyeden ifadeler ise azabı hak eden kimselere kesinlikle merhamet edilmeyeceğini, onlar için özür ve mazerette bulunma müddeti kadar bile süre verilmeden cehenneme atılacakları uyarı ve ikazını içermektedir. Sorgunun azarlama ve kınama eylemine dayalı psikolojik bir azap vasıtası olması sebebiyle bu incitici muameleye maruz kalacak grup olarak müşrikler ön plana çıkmakla beraber bazı âyetlerde müminlerin hatta peygamber ve meleklerin sorguya çekileceğine işaret edilmektedir. Bu bakımdan çalışma konuyla ilgili müşkillik arz eden hususları açıklığa kavuşturma, sorgunun işlenen ameller hakkında bilgi sahibi olmaktan ziyade kötü amel sahiplerinin psikolojik şiddete maruz kalacağı bir aşamaya tekabül ettiğini vurgulama amacı taşımaktadır. Bunun için ilk olarak sorgu süreci ve bu süreçle çelişen âyet ifadelerinin genel bir değerlendirmesi yapılarak âhiretteki sorgunun günahkârlara yönelik uyarı ve tehdit anlamı içerdiği belirtilecektir. Ardından Kur'ân'da sorgulanacak hususlar muhatap kitleyi gözetken bir tasnif doğrultusunda incelenecektir. Bu sayede sorgu konusu yapılacak söz ve eylemlerin benzerlikleri, ortak noktaları tespit edileceği gibi peygamber ve melekler için bu sürecin taşıdığı anlama ilişkin belirli bir kanaate ulaşılabilecektir. Son olarak ise cennete girecek müminlerin sorgulanıp sorgulanmayacakları veya bu süreç sırasında müşriklerden farklı olarak güzel muamelelerle karşılaşacaklarına dair Mâverdî (öl. 450/1058) kaynaklı bilgi malzemesi, sorgunun mahiyet ve kapsamı çerçevesinde tartışmaya açılacaktır. Araştırmanın kapsamı Kur'ân'daki âhiretteki sorguyla ilişkili âyet ifadelerinin tahlil ve analiz edilmesiyle sınırlı olmakla birlikte çalışmada bu sürece işaret eden başka âyetler de inceleme konusu yapılacaktır. Yöntem olarak tahlilî metot izlenerek, Kur'ân'daki ifadelerin anlamını tespit etmede âyetin bulunduğu bağlam ve konu bütünlüğü hareket noktası olacaktır. Ayrıca Hz. Peygamber'in hadisleri başta olmak üzere konuyla ilgili rivayet malzemesi gerek doğru anlamı belirlemede gerekse varılan neticenin tutarlılığını tespit etmede daima göz önünde tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Âhiret Hayatı, Sorgu, Psikolojik Azap.

Abstract

The descriptions of life in the Hereafter are among the most frequently mentioned topics in the Qur'an. The primary purpose of this is to introduce the belief in the Hereafter and the awareness of accountability into the minds and hearts of people to ensure positive behavioural change. Another purpose is to inform humans about the various stages of the Hereafter with the specific incidents that take place in it. The process in which people will give an account of their actions stands out as it is one of the crucial phases of the Hereafter. However, although questioning is one of the key aspects of the Hereafter, some verses note that sinners and criminals will not be questioned and that they will not be allowed to speak or ask for forgiveness. This ambiguity in the verses is usually explained through the theory that the Day of Judgement involves various stages that span a long time, and that there will be questioning in some of these stages, while there will be no questioning in others. However, this suggested theoretical explanation is inadequate as the Qur'an does not aim to clarify the processes of judgement and the Hereafter in a systematic and chronological way. When the contextual properties of the verses and narrations on the issue are evaluated together, each controversial issue has different connotations revealing the dreadful aspects of the Hereafter. Accordingly, questioning is intended to humiliate criminals and sinners and put them to shame by revealing their faults and mistakes, along with their bad words and deeds. On the other hand, the expressions that do not mention questioning give the warning that those deserving punishment will not be shown mercy and will be sent to Hell without being allowed to make excuses or offer explanations. Although it is the polytheists that will be subjected to this hurtful treatment, some verses stress that the believers, even prophets and angels will be questioned as questioning is a means of psychological torment involving rebuke and condemnation. In this respect, this study not only aims to clarify unclear issues about this subject but also aims to emphasise that questioning involves to a stage in which the doers of bad deeds will be subjected to psychological violence, rather than seeking information about the deeds they committed. With this aim in mind, a general evaluation is first offered to discuss the questioning process and the Qur'anic expressions that contradict this process. It should be noted that questioning in the Hereafter is intended for warning sinners. Then, the study analyses the issues that form the focus of questioning, as mentioned in the Qur'an, in line with a classification based on the intended audience of questioning. This analysis helps identify the similarities and shared aspects of words and actions to be questioned and it also helps gain an understanding of the meaning of this process for prophets and angels. Finally, based on what is known about the nature and scope of questioning, this study investigates whether the believers who deserve Paradise will be questioned, and it discusses al-Māwardī's (d. 450/1058) claim that they will be treated differently from the polytheists. Although the scope of the present study is limited to the analysis of the expressions related to the questioning in the Hereafter in the Qur'an, it also examines other verses mentioning the process. By adopting analysis as a method, the context and subject integrity of the verse became the main points of departure in determining the meaning of the expressions in the Qur'an. In addition, narrative evidence, particularly those from the Prophet's hadīths, was always taken into consideration both in seeking the correct meaning and in testing the consistency of the conclusions drawn.

Keywords: Tafsīr, Qur'an, Life in the Hereafter, Questioning, Psychological Torment.

Giriş

Ölümünden sonra yeniden dirilişle başlayacak olan âhiret hayatı İslâm'ın en önemli inanç esaslarından biridir. Dünyada işlenen amellerin ödül ya da ceza olarak karşılığının verileceği bu farklı âlem insanın idrak ve tahayyülüne imkân tanımayan gayb haberleri kapsamındadır. Bu nedenle âhiret hayatının mahiyeti hakkındaki bilgiler Kur'an âyetleri ve hadislerle sınırlıdır. Yüce Allah rahmetinin gereği olarak insanın âhirette karşılaşacağı durumları Kur'an'da tafsilatlı bir şekilde anlatarak, onu ebedî mükâfata ulaştıracak ameller sergilemeye teşvik etmiştir. Öyle ki Kur'an'ın hemen hemen bütün sûrelerinde âhiret hayatının çeşitli safhalarından çarpıcı kesitlerin yapıldığı pasaj, ifade veya işaretlere rastlamak mümkündür. Kıyametin kopması, sura üflenmesi, yeniden dirilişin gerçekleşmesi, insanların hesaba çekilmesi, organların konuşması ve şahitlik etmesi, amel defterlerinin verilmesi, amellerin tartılması, cennet nimetlerinin hayranlık veren cazibesi, cehennemde dehşet ve korkunçluğu âhiretle ilgili Kur'an'da en çok tasviri yapılan örnekler arasındadır. Bu bilgiler vasıtasıyla âhiret hayatına dair gaybî hakikatler adeta muhatapların akıl ve zihin dünyasına hitap edecek şekilde somut ve müşahhas hale getirilmektedir.

Kur'an'ın ölüm ötesine ilişkin beyanları çeşitli zaviyelerden inceleme konusu yapılması sebebiyle âhiret süreçlerine dair bilgiler arasında benzer vurguların yanı sıra farklı ima ve işaretlere de rastlamak mümkündür. Özellikle insanın yaptıklarından sorguya çekileceği gerçeğine işarette bulunan âyetlerin bir kısmında birbirleriyle çelişki izlenimi veren ifadelerin yer aldığı göze çarpmaktadır. Nitekim birçok âyet, insanın amellerinden muhakkak surette sorguya çekileceğini beyan ederken, bazı ifadelerinde böyle bir sorgunun olmayacağı, buna gerek kalmayacağı belirtilmektedir. Sorguya çekilecek muhatap kesim için de benzer şeyleri söylemek mümkündür. Kur'an'da genellikle İslâm'la örtüşmeyen söz ve eylemler sergilemeleri sebebiyle müşriklerin sorgulanacağı beyan edilirken, bazı âyetlerde meleklerin hatta peygamberlerin de sorguya çekileceği, onların dahi sorgudan muaf tutulmayacakları bildirilmektedir. Bu bakımdan peygamber ve meleklerin sorguya çekilmelerinin hangi amaç ve hikmete yönelik olduğu konunun dikkat çeken bir başka boyutunu teşkil etmektedir. Aynı şekilde sorguyla ilgili bazı genel ifadelerin müminleri de içerdiği göz önüne alındığında müminlerin de müşrikler gibi benzer süreçlerden geçip geçmeyeceği merak uyandıran bir başka husustur. Diğer taraftan âhiretteki sorgunun anlam ve amacının tespiti, insanların zihin ve tasavvurlarındaki algıyla hangi noktalardan farklılaştığı ya da benzerlik taşıdığı, bu bağlamda muhataplara sorgulama sonucunda kendini savunma ve konuşma hakkının verilir verilmeyeceği hususu cevaplanması gereken sorular arasındadır. Konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalara bakıldığında bunların genellikle kıyamet-âhiret süreçlerini bir bütün olarak Kur'an ve hadis perspektifinden inceleme üzerine yoğunlaştığı, sorgu meselesinin ise kabir hayatı özelinde ele alınmakla birlikte âhiretteki boyutunun müstakil bir araştırma konusu yapılmadığı göze çarpmaktadır.¹ Çalışma bu ihtiyaca binaen telif edilmiş olup âhiretteki sorgulamanın mahiyet ve kapsamını Kur'an-ı Kerim çerçevesinde belirleme, konuyla ilgili müşkillik arz eden hususları açıklığa kavuşturma amacı taşımaktadır. Bununla birlikte âhiret hayatının gaybî bir nitelik taşıması, hadislerin yanı sıra konuyla ilgili rivayetlerden azami ölçüde

¹ Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Azabı Var mı?* (Samsun: Etüt Yayınları, 2007), 375-391; Zeynep Ceran, *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif ve Tahlili* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 84-89; Süleyman Toprak, *Âhirete İman* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 54-56; Abdulvehhab Gözün, "Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları", *Dergiabant* 9/1 (Haziran 2021), 338-339.

istifade etmeyi ve ulaşılan sonuçların bu iki bilgi malzemesi karşılaştırıp sağlamasının yapılmasını gerekli hale getirmektedir.

1. Sorguyu Nefyeden Âyetlerin Tahlihi

Sorgu süreci Kur'ân'da âhiretin en önemli aşamalarından biri olarak kabul edilmekle birlikte bazı âyet ifadelerinde sorguyla örtüşmeyen ya da çelişen ima ve işaretlere rastlanmaktadır. Konunun mahiyetini belirleyebilmek sorguyla çelişen, müşkillik arz eden hususları açıklığa kavuşturmanın yanı sıra bu kapsamdaki âyetlerin ihtiva ettiği mesaj ve anlamın doğru bir şekilde tespit ve tahliil edilmesini de gerekli hale getirmektedir. Bunun için çalışmanın bu bölümünde muhtelif tefsir kaynakları ve Müşkilü'l-Kur'ân türü telif eserlerde müfessirlerin âhiretteki sorguyla ilgili işkâli giderme amacıyla yaptıkları yorum ve izahlar incelenerek, konu hakkındaki âyetlerin mana ve maksadına yönelik genel bir perspektif çizilmeye çalışılacaktır.

1.1. Günahkârların Sorguya Çekilmeyeceğini Belirten İfadeler

İlâhî adaletin gereği olarak bütün herkes yaptıklarından hesap ve sorguya çekileceği süreç sonrası hakkında takdir edilen karara göre ya cennette çeşitli mükâfatlara mazhar olarak ödüllendirilecek ya da cehennemde suç ve günah türüne uygun bir şekilde cezalandırılacaktır. Bu ilâhî gerçek sıklıkla vurgulanmasına rağmen genel kabulün aksine Kur'ân'ın bazı âyetlerinde belirli muhatap kitlelerin sorgulanmayacağına ilişkin ifadeler bulunmaktadır. *"İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz"*², *"Suçlular günahlarından dolayı sorguya çekilmezler"*³ şeklindeki âyet ifadeleri genel kanaatle teâruz arz edecek şekilde insanların amelleri hakkında herhangi bir sorguya tabi tutulmayacaklarına işarette bulunmaktadır. Müfessirlerin bir kısmı bu âyetlerin âhiretteki sorgu gerçeğine vurgu yapan *"Senin Rabbine yemin ederim ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeriz"*⁴, *"durdurun onları, sorguya çekilecekler"*⁵ şeklindeki âyetlerle çeliştiğini ileri sürerek mezkûr ifadeleri te'vil cihetine gitmişlerdir. Bu müfessirlerden biri olan İbn Kuteybe (öl. 276/889) *"Melekler ve ruh, süresi dünya senesine kıyasla elli bin sene uzunluğundaki bir günde O'na yükselirler"*⁶ âyet ifadesini dayanak göstererek âhiret gününün birbirinden farklı birçok süreç ve aşamanın gerçekleşmesine imkân verecek muhtelif yer ve vakitleri bulunan uzun bir zaman dilimi olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla âhiret gününün bazı zaman dilimlerinde insanlar sorguya çekilecek iken bazılarında sorgulanmayacaktır.⁷ Tâbiî müfessirlerden Katâde'den (öl. 117/735) gelen rivayet de konunun âhirette yaşanacak süreçlerle ilgili farklılıktan kaynaklandığı düşüncesini desteklemektedir. Ona göre önce sorgulama gerçekleşecek, sonraki safhalarda ise günahkârların ağızları mühürlenerek, organ ve azaları yaptıklarına şahitlik edecektir.⁸ Bir

² er-Rahmân 55/39.

³ el-Kasas 28/78.

⁴ el-Hicr 15/92.

⁵ es-Sâffât 37/24.

⁶ el-Meâric 70/4.

⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü müşkilü'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007), 46; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ el-Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, thk. Halid Abdurrahman el - Akk-Mervan Sevar (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 4/272.

⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2010), 10/568; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vil* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 4/311; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed

başka rivayete göre ise sorgunun olmadığı bu safha, günahkârların kabirlerinden çıkarılarak bölükler halinde mahşer meydanına sevk edilme esnasındaki olay ve durumları kapsamaktadır. “*Rabbine yemin olsun ki onların hepsini sorgulayacağız*” benzeri ifadelerin işaret ettiği sorgulama ise münakaşa ve hesap yerinde olacaktır.⁹ Dolayısıyla bütün bu rivayetler Rahmân ve Kasas sûresindeki âyetlerin sorgunun olmadığı zaman dilimine ait bir tasvir olarak düşünülmesi gerektiğini vurgular niteliktedir.

İnsanların cinlerin ve suçluların günahlarından sorguya çekilmeyeceğini belirten ifadelerdeki müşkillik genellikle bu yorum ve izah çerçevesinde yapılan te'viller yoluyla çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Ancak böyle bir akıl yürütme mezkûr âyetin anlam derinliğinin yeteri kadar yansıtılmasına engel olduğu gibi konuyla ilgili muhtemel bazı soru işaretlerinin belirmesine de kapı aralamaktadır. Zira Kur'an'ın metafizik âleme ilişkin yaptığı tasvirlerin kıyamet-âhiret süreçlerini sistemli bir aşama ve sıralama dâhilinde anlatma gibi bir gayesi olmadığı için bu tasvirlerden yola çıkarak âhirette gerçekleşecek olay ve hadiseleri sırasıyla, kesin ve açık bir şekilde belirleyebilmek de tam olarak mümkün değildir. Bu durum elbette bazı sonuçlara ulaşmaya engel teşkil etmemekle birlikte konuyla ilgili âyetlerde âhiret süreçlerinin sırasına yönelik herhangi bir vurgu veya işarete yer verilmemesi, yapılan yorum ve değerlendirmeleri eleştiriye açık hale getirmektedir. Aynı şekilde rivayetler için de benzer bir durumdan söz etmek mümkündür. Nitekim sorguyla ilgili zikredilen Katâde kaynaklı rivayet, günahkârların sorguya çekilmeyeceği safhanın sorgudan sonra gerçekleşeceğine işaret ederken, bir diğer rivayet ise bu safhayı sorgunun başlamadığı önceki süreçlerle ilişkilendirmektedir. Bu bakımdan mezkûr âyetler âhirette sorgunun olmadığı aşamalarla ilgili müsellemler bir hakikati dile getirmesine rağmen rivayetler arasındaki farklılıklar sebebiyle bu aşamanın tekabül ettiği hususun açık ve net bir şekilde tespitinin yapılamaması ortaya konulan çözüm önerisini yetersiz hale getirmektedir.

Müfessirlerin bir kısmı bu nedenle olsa gerek âhiret aşamalarına dayalı olarak böyle bir yorum ve izahla yetinmeyerek mezkûr âyetleri Arap dilindeki kullanımın yanı sıra sûrenin bağlamsal çerçevesi içerisinde anlamlandırmaya çalışmışlardır. Buna göre günahkârlardan sorguyu nefyeden ifade, âhirette herhangi bir bilgiyi açığa çıkarma, öğrenebilme amacına dayalı sorularla ilişkilidir. Başka bir deyişle işlenen ameller hakkında bilgi sahibi olabilmek için muhataplara herhangi bir soru yöneltilmeyecektir. Dilci müfessirlerden biri olan Zeccâc (öl. 311/923) konuyu izah bağlamında âhirette yapılacak sorgulamanın öğrenme amaçlı değil, muhatapı azarlama ve susturma tarzında vuku bulacağını ifade etmiştir.¹⁰ Buna göre günahkârların âhirette sorguya çekilmesi kötü söz ve davranışları sebebiyle onları kınayıp aşağılamak, kabahat ve kusurlarını yüzlerine vurmak içindir. Dolayısıyla sorgulamanın cehennemliklerin maruz kaldığı psikolojik bir azap vasıtası olacağı söylenebilir.

el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 17/114.

⁹ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 2/454; Ebüssuûd el-İmâdî Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Hâlid Abdulğânî Mahfûz (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 8/46.

¹⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'an ve i'râbühû*, thk. Abdül-Celîl Şelbî (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2004), 4/20; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 7/313.

Bu bilgilerden hareketle sorgudan istisna tutulan kitlenin tahkir edilmek, aşağılanmak gibi psikolojik şiddetten kurtulacak olmaları sebebiyle sorguya çekilenlere nazaran daha avantajlı bir konumda oldukları söylenebilir. Ancak suçluların günahlarından sorguya çekilmeyecekleri bilgisi esasında onların cehenneme girmekten kurtulmalarının mümkün olmadığı, bir an önce o azabı tadacakları tehdit ve uyarısını zihinlere naksetme amacına yöneliktir. Bu hususiyeti Rahmân sûresindeki mezkûr âyetin bağlı bulunduğu bağlam çerçevesinde belirginleştirmek mümkündür. Nitekim müteakip ifadelerde günahkârların simalarından tanınacağı, perçem ve ayaklarından tutulup yakalanarak cehenneme atılacağı bilgisi paylaşılmaktadır.¹¹

İnsanın yüz ve simasından sergilediği söz ve eylemlerin anlaşılabilmesi, işlenen günahların insanın beden ve azalarına sirayet edip aşikâr bir şekilde sergileneceğini belirtmenin yanı sıra hiçbir şeyin Allah'tan gizlenmesinin mümkün olmadığı gerçeğine de işaret eder mahiyettedir. Ayrıca kâfirin yüzünün kararıp, asılmasına mukabil, iman edip sâlih amel işleyenlerin yüzlerinin sevinçten parıldamasına yönelik başka âyetlerin de¹² delaletinden anlaşılacağı üzere bu iki kesimin işledikleri ameller sebebiyle kendilerini bekleyen nihaî akıbet hakkında bilgi sahibi oldukları açıktır. Başka bir deyişle işlenen günahların bedende oluşturduğu o korkutucu tablo insanın artık ebedî azapla yüzleşmesinin an meselesi olduğunu ortaya koymaktadır. Artık bu aşamadan sonra azaptan kurtulmanın tek yolu Allah'ın rahmet ve merhametinin tecelli ederek o günahkârın affedilip, bağışlanmasıdır. İşte Rahmân ve Kasas sûresindeki âyet ifadeleri suçluların günahları hakkında konuşulmayacağını, onlara herhangi bir soru yöneltilmeyeceğini beyan ederek bağışlanma beklenti ve talebinin bu aşamadan sonra günah batağına saplanmış kimseler için gerçekleşmesinin mümkün olmayacağına işarette bulunmaktadır. Nitekim Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) de “sana falancanın hatasını soracağım” ifadesinin Arap dilinde “senden onu affetmeni istiyorum” manasına geldiğini belirterek âyette zikredilen sorgunun bağışlama ve şefaet etme anlamında kullanılmış olabileceğine işaret etmiştir.¹³ Dolayısıyla suçlu ve günahkârların sorguya çekilmeyeceğini belirten âyetler bu kimseler için af ve mağfiretin gerçekleşmeyeceğini, bir an önce onların azapla yüzleşeceklerini hatta bu konuda onlara hesaba çekilme süresi kadar bile mühlet verilmeyeceği tehdit ve uyarısını içermektedir. Bu bakımdan söz konusu âyetlerin sorgulama gerçeğiyle çelişmediği, her bir ifadenin esasında âhiret ahvâlinin şiddet ve dehşetinin farklı yönünü yansıtan anlatımlar olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir.

1.2. Özür ve Mazeretin Olmayacağını Belirten İfadeler

Kur'ân'ın âhiret hayatını tasvir eden bazı âyetlerinde sorgulama sırasında muhatapların konuşmalarını yansıtan diyalogların yanı sıra onlara söz hakkı verilmeyeceğini, kendilerini savunma fırsatı tanınmayacağını belirten ifadelere rastlamak da mümkündür. Örneğin “*Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar. Zamanı geçtiği için kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinler*”¹⁴ şeklindeki âyet ifadesi insana âhirette kendini savunma hakkı verilmeyeceğini, hatta bu konuda konuşmasının dahi imkânsız

¹¹ er-Rahmân 55/41.

¹² Âl-i İmrân 3/107; el-Kıyâmet 75/22-25; Abese 80/38-42.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, thk. Seyyid İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 15/122.

¹⁴ el-Mürselât 77/35-36.

olduğunu kesin bir şekilde beyan ederken “onların mazeretleri, ‘Rabbimiz olan Allah’a yemin ederiz ki biz ortak koşanlardan olmadık’ demekten başka bir şey olmadı”¹⁵ meâlindeki âyet ise insanın bazı mazeretlerin arkasına sığınarak kendisini aklamaya çalışacağını altını çizmektedir.

Genellikle mezkûr âyetler arasındaki müşkillik âhiretin çeşitli olayların yaşanmasına imkân sağlayan farklı aşamalardan oluştuğu şeklindeki aynı teoriyle izale edilmeye çalışılmıştır. Buna göre âhiretin bazı aşamalarında konuşmaya izin verilecek, bazılarında ise muhataplara konuşma imkân ve fırsatı tanınmayacaktır. Bazı müfessirler bu kanaati çeşitli dilsel karinelerle teyit etme yoluna gitmişlerdir. Nitekim Ferra (öl. 207/822) Mürselât sûresindeki âyette âhireti tavsif eden “gün” ibaresinin Arap dilindeki “falanca geldiği gün ben de sana geleceğim” şeklindeki kullanımla benzerlik taşıdığını, gelme işinin kısa bir süre içerisinde gerçekleşmesi sebebiyle günün tamamını kapsamayacağını dolayısıyla gün ile kastedilenin “an” olduğunu belirtmiştir.¹⁶ Gün ibaresinin ihtiva ettiği bu anlamın benzerinin aynı âyette zikredilen “konuşamazlar” ibaresi için de geçerli olduğu söylenebilir. Öyle ki insanın sorguya çekildiği anda özür ve mazeret ileri süremeyecek olması bu ibarenin doğrulanabilmesinde yeterlidir.¹⁷ Bu bakımdan sanık konumundaki kişilerin âhiret gününün uzun bir sürece yayılan herhangi bir zaman diliminde konuşabilmelerine izin verilmesi kadar izin verilmemesi de imkân dâhilindedir.

Dilin imkân ve sınırları kapsamında yapılan bu yorum ve izahın âhirette birbirinden tamamen farklı süreç ve aşamaların yaşanabilmesinin mümkün olduğu gerçeğini delillendirdiği ancak konuyla ilgili âyet ifadelerinin maksat ve gayesini yeteri kadar yansıtmaktan uzak olduğu söylenebilir. Zira suçluların bazı durumlarda söz söylemelerine ve konuşmalarına izin verilmemesi, sorgu sırasında kişinin kendini savunma hakkının elinden alınması anlamına geldiği için sorgu gerçeğiyle çelişen bu hususun da çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Bunun için konuşmanın yasaklandığı sürecin âhiretin hangi aşamasında gerçekleştiğinin net bir şekilde belirlenmesi konunun anlaşılmasına büyük katkı sağlayacaktır.

Gerek konuyla ilgili bazı rivayetler gerekse âyetlerdeki bağlamsal vurgu ve işaretler konuşmanın yasaklanacağı süreç hakkında birtakım bilgiler içermektedir. Nitekim İkrime (öl. 105/723) Mürselât sûresinde günahkârların konuşmalarına ve mazeretlerini bildirmelerine izin verilmeyeceğini bildiren ifadeyi “*Sonra siz kıyamet gününde Rabbinizin huzurunda davalacağsınız*”¹⁸ şeklindeki âyetle telif etme cihetiyle günahkârların başlangıçta kendi aralarında konuşup tartışacaklarını, sonrasında Allah’ın onların ağızlarını mühürleyeceğini, ellerinin ve ayaklarının konuşacağını belirterek, söz ve konuşmanın yasaklandığı süreci bu durumla ilişkilendirmiştir.¹⁹ İbn Kuteybe de bu âyetler çerçevesinde benzer bir yorumda bulunarak insanların aralarında tartışacaklarını, mazlum olanların zalimlere karşı çeşitli iddialar ileri süreceklerini, kısas gerçekleşip hüküm sabit olunca

¹⁵ el-En’âm 6/23.

¹⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân* (Mısır: Dâru’l-Mısriyye, 1983), 3/226; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/307.

¹⁷ Fahreddîn er-Râzi, *Mefâtihu’l-ğayb*, 15/588; Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dimeşkî b. Âdil, *el-Lübâb fi ulûmi’l-Kitâb* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 20/84.

¹⁸ ez-Zümer 39/31.

¹⁹ Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, thk. Muhammed b. Abdullah el-Muheymîd (Riyâd: Câmi’atü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 23/102; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 8/181.

cehennemliklere, “kavga etmeyin, birbirinizle konuşmayın ve özür dilemeyin; çünkü bu durum sizin başınıza gelen cezayı engelleyemediği gibi size hiçbir faydası dokunmayacak” denilerek onların aşağılık ve zelil bir konuma düşeceklerini belirtmiştir.²⁰ Tâbiî müfessirlerden Hasan-ı Basrî de (öl. 110/728) “Yıkılın karşımdan ve artık bana bir şey söylemeyin”²¹ şeklinde Allah Teâlâ tarafından yapılan hitabın cehennemliklerle geçen son diyalog olduğunu, bundan sonra hıçkırık, inleme, eşek anırması, köpek uluması gibi hiç kimsenin anlamayacağı sesler dışında konuşmayla ilgili hiçbir şeyin olmayacağını ifade etmiştir.²² Bu ifadenin yer aldığı âyet pasajları da konuşmanın yasaklandığı sürecin suçlu ve günahkârların cehennem azabını tatmalarıyla başlayacağına vurgu yapmaktadır.²³ Her ne kadar “Sûra üflendiğinde artık ne aralarında akrabalık bağları kalacak ne de birbirlerine soru sorabilecekler”²⁴ şeklindeki âyet ifadesi bu olayın sura ilk defa üflendiğinde gerçekleşeceği izlenimi uyandırır da buradaki durum kıyametin kopması sırasında insanın yaşadığı korku ve şaşkınlıkla konuşma yetisini geçici bir süre kaybetmesiyle ilgilidir. Nitekim Abdullah b. Abbas “Biri diğerine yönelir, karşılıklı birbirini sorumlu tutup suçlarlar”²⁵, “Vay başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltilip kaldırdı? Rahmânın vaad ettiği işte bu! Peygamberler gerçekten doğru söylemiş”²⁶ biçimindeki konuşmaların ikinci kez sura üflendiğinde vuku bulacağını söylemiştir.²⁷

Bütün bu görüş ve yorumlar incelendiğinde günahkârlara hiçbir şekilde konuşma izin ve fırsatı verilmeyecek olan sürecin hesap ve sorgunun tamamlanıp ebedî azap hükmünün kesinleşmesinin ardından başlayacağı söylenebilir. Bu aşamadan sonra öne sürülen özür ve mazeretler fayda sağlamayacağı,²⁸ anlamını yitireceği, daha açık bir ifadeyle karara bağlanan nihaî hükmü değiştiremeyeceği için cehennemliklere konuşma ve söz söyleme izni verilmeyecektir. Dolayısıyla Kur’ân’da konuşmaya yönelik getirilen kısıtlama ifadelerini, ebedî azaba mahkûm olmaları kesinleşmiş kimseleri tahkir etme ve aşağılama amacı taşıyan manevî ve ruhanî bir azap biçimi olarak değerlendirmek mümkündür.

Diğer taraftan müşriklerin âhiretin bazı aşamalarında konuşamayacak olmaları ile bazılarında birtakım mazeretler ileri sürmeleri, özürlerini beyan etmeleri arasında herhangi bir farkın olmadığı söylenebilir. Zira herhangi bir fayda sağlamayan sözler söyleyen kimse sanki hiç konuşmamış gibidir.²⁹ Daha açık bir ifadeyle suçluların kendilerini aklamaya çalışma girişimlerinin günahlarının bağışlanmaları ve affedilmeleri hususunda olumlu hiçbir katkıya sahip olmadığı için âhiret gününde dile getirilen özür ve mazeretler yok hükmündedir. Bu nedenle cehennemliklerin kusur ve günahlarının bağışlanmasına yönelik sarfettiği cümleler, birtakım şeyler mırıldanan kişinin hiçbir mana ifade etmeyen sözlerine benzetilmiştir. Konuya bu perspektiften yaklaşıldığında âyet ifadelerindeki

²⁰ İbn Kuteybe, *Te’vilü müşkilî’l-Kur’ân*, 46.

²¹ el-Mü’minûn 23/108.

²² Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl*, 3/318; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/187.

²³ el-Mü’minûn 23/103-108.

²⁴ el-Mü’minûn 23/101.

²⁵ es-Saffât 37/27.

²⁶ Yâsin 36/52.

²⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 8/322; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr fî tefsîri’l-me’sûr* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010), 5/30.

²⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te’vilâtü Ehli’s-sünne*, thk. Mecdî Beslûm (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1426/2005), 10/385.

²⁹ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2/558; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, 8/285.

muhteva arasında herhangi bir işkâlden söz etmek mümkün değildir. Zira günahkârlar tarafından serdedilen özür ve mazeretlerin hiçbirinin kabul görmeyeceğine vurgu yapılması, aynı kitlenin konuşmasına müsaade edilmeyeceği sonucuna kapı aralamakta bu gerçekte hiçbir şekilde çelişmemektedir.

2. Âhirette Sorguya Çekilecek Muhatap Kitle

Âyetlerin muhteva ve bağlamı dikkate alındığında sorgu sürecinin müşriklerin söz ve eylemleriyle ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra Kur'an'daki bazı sarîh beyanlar müşriklerin yanı sıra peygamber ve meleklerin içinde bulunduğu kitlenin de sorgulanacağını bildirmektedir. İşlenen günah ve suçlardan dolayı muhatapı azarlama ve kınama amacı taşıyan bu sürecin günahlardan masum olanlar için ihtiva ettiği anlamın tespiti, konunun muhakkak surette yorum ve izahı gerekli kılan boyutunu teşkil etmektedir. Aynı meyanda müminlerin sorguya çekilip çekilmeyecekleri, müşriklerle aralarında ne gibi farklar olacağı hususu cevap aranan sorular arasındadır. Bunun için sorgu gerçeği muhatapları gözetken bir tasnif altında sınıflandırılarak konuyla ilgili âyet ve hadislerin yanı sıra müfessirlerin yorumu çerçevesinde değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

2.1. Müşriklerin Sorgulanması

İnsanın sorgulanması, işlenen günah ve suçların yüzüne vurulması, bunlar sebebiyle hor ve hakir bir duruma düşürülerek aşağılanması anlamına geldiği için Kur'an'da bu kötü muameleye reva görülen kesim olarak müşrikler ön plana çıkarılmıştır. Gerek âyetlerdeki sarîh beyanlar gerekse sorgu süreci ile ilgili âyet ifadelerinin muhteva ve bağlamı, müşriklerin genellikle şirkin tezahürü olan söz ve eylemlerinin sorgu sürecinin bir parçası olacağına işaret etmektedir. Özellikle bu sürecin câhiliye anlayışına dayalı olarak atalardan tevarüs edilen, İslâm'ın temel inanç esaslarına hâlel getiren birtakım inanç, ritüel ve uygulamalar üzerine yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Bu çerçevede müşriklerin sorguya çekileceği hususlardan birisi melekleri Allah'ın kızları olarak telakki etmeleriyle ilgilidir. Nitekim rivayetlerde müşriklerin Allah'ın cinlerin gözde kızlarıyla evlenmesi sonucu meleklerin meydana geldiği kanaatine sahip oldukları bildirilmektedir.³⁰ Bu durum onları meleklerle Allah arasında soy ve nesep bağı kurmaya, kutsiyet atfettikleri varlıkları da dışı olarak nitelendirmeye sevk etmiştir. Bu nedenle de tapındıkları meşhur putlara Lât, Menât, Uzza gibi dışı isimler koymuşlardır.³¹

Kur'an'ın birçok âyetinde meleklerin cinsiyetini belirtmeye ilişkin müşriklerin iddiaları reddedilmekte, Allah'ın bu tür nitelermelerden münezzehe yegâne ve tek ilâh olduğu düşüncesi vurgulanmaktadır.³² Ayrıca meleklerle cinsiyet atfedip onları dışı varlıklar olarak nitelendiren müşriklerin bu sözlerinin muhakkak surette sorgulama konusu olacağı beyan edilmektedir. *“Rahman'ın kulları olan melekleri dışı saydılar. Yoksa yaratılışlarına şahit mi oldular? Onların şahitlikleri kaydedilecek ve bundan dolayı sorguya çekileceklerdir”*³³ şeklindeki ifadeler müşriklerin meleklerin cinsiyetiyle ilgili sarfettikleri

³⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/549; Kurtubî, *el-Câmi'*, 15/88; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm* (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2011), 4/29; İslâm öncesi Arap toplumundaki melek inancının Kur'an'daki yansımaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şuayip Karataş, “Kur'an Öncesi Cahiliye Toplumunun Melek İnancı”, *Mütefekkir* 6/11 (Haziran 2019), 110-119.

³¹ en-Necm 53/19-20.

³² en-Nisâ 4/117; en-Nahl 16/57; el-Enbiyâ 21/26-29; es-Saffât 37/152-159; ez-Zuhuruf 43/15-16; en-Necm 53/27-28; el-İhlâs 112/3.

³³ ez-Zuhuruf 43/19.

sözlerin hiçbir temel dayanağı bulunmayan farazî ve hayal mahsulü çıkarımlardan ibaret olduğunu bildirmektedir. Konuyla ilgili delil niteliğinde bir bilgi veya haberin bulunmaması ise müşahede etme ve gözlemlenme dışında meleklerin cinsiyetini öğrenmenin mümkün olmadığına delalet etmektedir. “Yoksa meleklerin yaratılışlarına şahit mi oldular” ifadesiyle böyle bir yöntemi kullanmanın imkânsız olduğunu belirtilerek müşriklerin melekleri tabiatı konusundaki bilgisizlik ve cehaletlerini yüzlerine vurulmakta adeta kendileriyle alay edilmektedir. Bu durum aynı zamanda müşriklerin körü körüne atalarının söyledikleri sözleri tekrar etme dışında mesnetsiz konuşmalarının Yüce Allah nezdinde büyük vebal gerektiren suç ve günahlardan biri olduğuna işaretle bulunmaktadır.³⁴ Bu bakımdan müşriklerin sorguya çekilecek olmalarını hiçbir mazeretin arkasına sığınamayacaklarına, âhirette büyük bir kınamaya, çetin bir azaba uğrayacaklarına işaret eden ağır bir tehdit ifadesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Müşriklerin sorguya çekilecekleri bir başka konu hayvan ve ziraî ürünlerinin bir kısmını putlara ayırmayı zorunlu bir vecibe haline getirmeleriyle alakalıdır. Esasında bu mesele ilâhî sahaya müdahale etme yetkisini kendinde gören zihniyetin söz ve eylemlerine yönelik kınamayı içermesi bakımından diğeri gibi benzer vurgular taşımaktadır. Zira müşrikler herhangi bir delil ve bilgiye dayanmadan tarım mahsullerini ve hayvanlarını Allah ve putların hissesi olmak üzere ikiye taksim etmekte, Allah’ın hissesini misafir, fakir ve düşkünler için diğeri ise putların hizmet ve bakımından sorumlu olanlar için kullanırlardı. Şayet Allah’a ayırdıkları daha değerli ise onu putların hissesine aktarmakta ancak putlara ait olan değerli şeyleri Allah’ın hissesine aktarmaktan imtina ederlerdi.³⁵ Putları Allah’a nazaran daha ayrıcalıklı bir konuma taşıyan bu anlayış ve uygulamadan dolayı şu âyet ifadesi müşriklerin sorguya çekileceklerini haber vermektedir: “Onlar, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden, bilmedikleri şeylere de bir pay ayırırlar. Allah’a yemin olsun ki böyle kendi uydurduğunuz putlardan dolayı mutlaka sorguya çekileceksiniz.”³⁶

Müşriklerin sorguya çekileceği ihbarı yaptıklarının hesabını kesinlikle verecekleri, bundan dolayı cehennemde şiddetli bir azaba uğrayacakları anlamına gelen ağır bir tehdit ifadesidir. Allah Teâlâ mezkûr âyette kendi zatına yemin ederek sorgunun muhakkak surette gerçekleşeceğini bunun müşriklerin suç ve günahlarını yüzlerine vurarak, onları kınama ve azarlama maksadıyla yapılacağını beyan etmiştir.³⁷ Sorgulamanın muhtevasına ilişkin herhangi bir bilgi veya nakle yer verilmese de bunun sergilenen tavır ve davranışların sebebinin öğrenme gibi soru-cevap şeklinde olmayacağı, müşriklerin kendilerine özür veya mazerette bulunma hakkı tanınmayacak bir süreçten geçirecekleri söylenebilir. Başka bir deyişle mezkûr ifadedeki sorgulama diğeri âyetlerde olduğu gibi olumsuz anlam çağrışımı yapan tehdit ve vaîd unsuru olarak kullanılmıştır.

Şirk inancının tezahürü olarak ön plana çıkan uygulamalardan biri olan çocuk katli de müşriklerin sorgulanacakları hususlardan biridir. Kur’ân’da atalardan tevarüs edilen bu vahim hadisenin en temel sebebi olarak yeni doğan çocuğun aileye getireceği maddî külfete işaret edilmiştir. “Fakirlik veya fakirlik korkusu sebebiyle çocuklarınızı

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/129; Beyzâvî, *Envâru’l-tenzîl*, 2/370; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, 7/313.

³⁵ el-En’âm 6/136.

³⁶ en-Nahl 16/56.

³⁷ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 10/263; Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, thk. Seyyid b. İbrâhim b. Sâdık b. İmrân (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, ts.), 3/240.

öldürmeyiniz"³⁸ şeklindeki Kur'an ifadeleri çocuk katlinin ağırlıklı olarak ekonomik kaygılardan kaynaklandığını gözler önüne sermektedir. Bu nedenle mezkûr âyetlerde ailenin de çocukların da rızkını ihsan edenin Allah Teâlâ olduğu, ekonomik sebeplere dayalı bu tür bahanelerin hiçbir şekilde evlat katlinin gerekçesi olarak ileri sürülemeyeceği vurgulanmıştır. Hatta bu hususu daha etkili ve belirgin hale getirmek, ayrıca çocuk katlinin Allah nezdinde âhirette azabı gerektiren çok büyük suç ve günah olduğu noktasında uyarı ve ikazda bulunmak için "*diri diri toprağa gömülen kız çocuğuna hangi gūnahtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu zaman*"³⁹ şeklindeki ifade ile bahse konu olan uygulama, kıyamet ahvalini tavsif eden olaylar silsilesi içerisinde zikredilmiştir.

Öldürülen çocuğun masumiyetini gözler önüne sermenin yanı sıra bu suçun faillerinin sorguya çekilecek olmalarının kıyametin dehşet ve korkunçluğunu yansıtan olağanüstü hadiselerle ilişkilendirilmesi esasında olayların faillerine yapılan ağır ve şiddetli bir tehdittir. Her ne kadar zikredilen ifadede sorguya çekilecek kitleye yönelik herhangi bir değerlendirmede bulunmaktan ziyade öldürülen kız çocuğunun masumiyetine vurgu yapılması ilk etapta tenkit ve tehdidin şiddetini azaltıyor görünse de âyetin maksadı bunun tam aksidir. Nitekim Zemahşerî (öl. 538/1144) ve Râzî "*gömülen kız çocuğuna öldürülmesine yol açan günahın sorulmasının anlamı nedir? Asıl onu gömene kızını öldürmesinin gerekçesi sorulmalı değil miydi*" şeklindeki soruyu katili susturma, onu utandırıp cevapsız bırakmak için böyle bir ifade kullanılmıştır diyerek yanıtlamışlardır.⁴⁰ Kurtubî (öl. 671/1273) de benzer şekilde âyetteki ifadenin katile, kız çocuğunu niçin öldürdüğüne dair sorulacak sorudan daha belîğ ve etkileyici olduğunu beyan etmiştir. Ona göre kız çocuğunun masumiyetine vurgu yapılması, öldürenin hiçbir mazereti olmadığını dolayısıyla işlenen bu fiilin Allah nezdinde büyük bir suç olduğunu göstermek içindir.⁴¹ Aynı şekilde Beyzâvî (öl. 685/1286) sorunun kız çocuğuna yöneltilmesini, Allah Teâlâ'nın çocuk katillerine olan öfke ve gazabını gösterme, onları ziyadesiyle tahkir ve aşağılama etme amacı taşıdığını belirtmiştir.⁴² Yapılan bu yorumlara bakıldığında Tekvîr sûresinin mezkûr âyetleri, âhirette öldürülen kız çocukları üzerinden katilin sorgulanması anlamını ihtiva etmektedir. Bu ifade tarzı katile karşı öfke ve sitemin çok fazla olduğunu, işlenen suç gerekçe olarak ileri sürülen gerekçelerin hiçbir ikna edici delil ve temele dayanmadığını, bu nedenle de yapılan sorgulamada kesinlikle katile söz hakkı tanınmayacağı bilgisini vurgulamaya yöneliktir.

Müşriklerin sorguya çekilecekleri hususlardan bazıları ise İslâm'ın kutsal değerlerini, inanç ilkelerini, muhkem prensiplerini ihlal etme girişim ve teşebbüslerine yöneliktir. Müşrikler Hz. Peygamber'in tevhid çağrısının insanların vicdan ve gönüllerdeki etkisini kırabilmek için vahyin inzâlından itibaren çeşitli yol ve yöntemler sergilemişlerdir. Bu çerçevede başta Hz. Peygamber olmak üzere ona itaat eden kimseleri onur kırıcı ve rencide edici sözlerle tahkir etmişler, İslâm'ın temel inanç esas ve ilkelerine hâlel getiren tavır ve tutumlar içerisinde olmuşlardır. Kur'an'ın konuyla ilgili âyetleri bu nedenle bir taraftan müşriklerin itham ve suçlamalarına karşılık verme amacı güderken diğer taraftan da onların kötü söz ve eylemlerinin karşılığını görmek üzere şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları tehdit ve uyarısında bulunmaktadır. İşte sorgu gerçeği, müşriklerin

³⁸ el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/31.

³⁹ et-Tekvîr 81/8-9.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/544; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 16/74.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 19/152.

⁴² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, 2/573.

yaptıklarından dolayı kendilerini bekleyen hazin sonla muhakkak surette yüzleşecekleri bilgisini vurgulamaya yöneliktir.

Öyle ki müşrikler sorumluluğun şahsi olduğu, hiç kimsenin başkasının yaptıklarından mesul tutulamayacağı şeklindeki İslâm'ın kadim ilkesine rağmen sürekli olarak inananların zihinlerini bulandırma, onları türlü entrikalarla dinlerinden döndürme çabası içerisine girmişlerdir. Bu çerçevede özellikle çeşitli sıkıntı ve eziyetlerden muzdarip zayıf müminleri hedef seçmişler, onların dinlerini terk edip kendilerine tabi olmak suretiyle içine düştükleri zillet ve işkenceden kurtulup geride kalan hayatlarını rahat ve huzurla geçirecekleri güvencesi vermişlerdir. Müminlerin "size uyarı Allah'ın bize azap etmesinden çekiniriz" şeklindeki karşılıkları üzerine ise müşrikler "eğer bir günahınız varsa, bu günah bize" diyerek güya onların yaptıklarının sorumluluğunu üstlenecekleri iddiasında bulunmuşlardır.⁴³ "O kâfirler iman edenlere dediler ki: 'Bizim yolumuza uyun. Sizin günahlarınızı biz yüklenelim.' Hâlbuki onların hiçbir günahını yüklenecek değillerdir. Gerçekte onlar yalancılardır"⁴⁴ ifadesi müşriklerle müminler arasında yaşanan bu diyaloglara dikkat çekmekle birlikte müşriklerin verdikleri sözlerde çok da samimi olmadıklarını, niyetleriyle söylemlerinin örtüşmediğini gözler önüne sermektedir.

Müşriklerin yeniden dirilişin vuku buluşuna ihtimal vermemeleri ve âhret hayatına ilişkin bütün hakikatleri kesin bir dille reddetmeleri dikkate alındığında dinlerinden dönmeleri halinde iman edenlerin âhrette günahlarını yükleneceklerini dillendirmeleri esasında hiçbir temel ve dayanağı bulunmayan kuru bir iddiadan öte geçmemektedir. Bu nedenle müteakip âyet ifadeleri gaybî hakikatler konusunda inananların zihinlerinde birtakım şüpheler oluşturmak amacıyla ortaya atılan iddiaların ağır sonuç ve yaptırımları olacağına vurgu yaparak müşrikleri tehdit etmektedir. "Onlar kendi yükleriyle birlikte başka yükler de yükleneceler, uydurdukları iddialardan dolayı kıyamet gününde mutlaka sorguya çekileceklerdir."⁴⁵

Bu ifadeler iman edenleri dinlerinden döndürmek için sarfettikleri sözler sebebiyle müşriklerin ağır vebal ve mesuliyet altına girdiklerini, kendilerinin yanı sıra doğru yoldan saptırdıkları insanların da günahlarına ortak olduklarını bildirmektedir. Hz. Peygamber'in mezkûr âyetin açılımı meyanında "kim kötü bir çığır açarsa hem bu kötülüğün vebalini hem de o yolda gidenlerin günahını üstlenir"⁴⁶ şeklindeki buyruğu, müşriklerin söz ve eylemleriyle adeta günah bataklığına sürüklendiğini izhar etmektedir. Onların bu konuda suçlarını hafifletecek hiçbir mazeret ve bahane ileri süremeyecek olmaları durumlarını daha da vahim hale getirmektedir. İşlenen günahların büyüklüğü ise verilecek cezanın katlanmasına, fizikî şiddetin yanı sıra insanın ruh ve vicdanına tesir eden psikolojik şiddete maruz kalmalarına yol açacaktır. Bu bakımdan sorgu gerçeği cehennem azabının hemen öncesinde müşriklerin işledikleri günahlardan ötürü insan onur ve şahsiyetini ayaklar altına alacak türden kötü muamelelerin hedefi olacakları uyarı ve tehdidini içermektedir.

⁴³ Ebü'l-Hasen el-Beşîr el-Ezdî el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrü'l-kebîr*, thk. Ahmed Füreyd (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/513; Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3/462; Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atiyye, *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 4/308.

⁴⁴ el-Ankebût 29/12.

⁴⁵ el-Ankebût 29/13.

⁴⁶ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), "Zekât", 69; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), "Zekât", 64.

Müfessirler tarafından mezkûr âyetteki sorgulamanın azarlama ve kınama maksadıyla yapılacağı belirtilmesi konunun bu yönüne vurgu yapmaktadır.⁴⁷

Kur'ân'da müşriklerin İslâm'ın muhkem prensiplerine halel getirmeye çalışmalarının yanı sıra vahyin kaynağıyla ilgili gündeme getirdikleri iddia ve ithamlar sebebiyle de sorguya çekileceklerine işaret edilmektedir. “*Rabbine yemin olsun ki yaptıkları sebebiyle muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz*”⁴⁸ şeklindeki ifadeler esasında Kur'ân'ı beşer mahsulü gayretin ürünü olarak telakki eden zihniyetin âhirette yargılanacağına ilişkin birtakım çağrışımlara sahiptir. Ancak diğer âyetlerden farklı olarak bu ifadelerde müşrik güruha yönelik herhangi bir vurguya yer verilmemesine rağmen müfessirlerin bir kısmı mezkûr âyettekî zamirin daha önceki ifadelerde zikredilen Kur'ân'ı bölüp parçalayanlar manasındaki “muktesimîn” lafzına râci olduğunu,⁴⁹ dolayısıyla umumî ifadenin bu lafızla tahsis edildiği görüşünü benimsemişlerdir.⁵⁰ Buna göre mezkûr âyette sorguya çekileceklerin “muktesimîn” zümresine dâhil kişilerden oluşacağı söylenebilir.

Rivayetlerden hareketle Kur'ân'ın bir kısmına inanmakla birlikte bir kısmını inkâr eden Yahudi ve Hristiyanlar ile Kur'ân'ı eskilerin masalları, sihir, şiir ve kehanet kitabı olarak niteleyen Mekke müşriklerinin bu zümrenin içerisinde telakki edildiği söylenebilir.⁵¹ Buradaki önemli nokta İlâhî Kelam ile ilgili ileri sürülen iddia ve yakıştırmaların delil ve mesnetsizliği bir yana bunları dillendirenlerin kendilerini dahi ikna niteliği taşımayan art niyet ve kasıt ürünü olmasıdır. Müşriklerin “niye Kur'ân-ı Kerim'e karşı isyan eden hareketler içerisinde bulundunuz, bu konuda deliliniz nedir?” şeklindeki soruların muhatabı olacaklarına dair rivayetler,⁵² yaptıklarını haklı çıkaracak hiçbir bahane ve mazeretin ardına sığınamayacaklarına işaret etmektedir. Bu bakımdan sorgu sırasında Kur'ân ile ilgili itham ve iftiralar sebebiyle suçları yüzlerine okunan müşrikler büyük bir azar ve kınamaya maruz kalacaklardır.

2.2. Peygamber ve Meleklerin Sorgulanması

Yüce Allah'ın bütün toplumlara peygamber göndermesinin temel amacı, insanın dünya hayatında ilâhî rehber ve kılavuza olan ihtiyacını gidermektir. Söz konusu amacın gerçekleşmesi aynı zamanda günah ve kötülük batağına saplananların birtakım bahane ve mazeretlerin ardına sığınarak kendini aklama teşebbüsünü geçersiz hale getirmektedir. Bu nedenle birçok âyette peygamberlerin toplumları için âhirette şahit olacakları ifade edilerek, günahkârlar tarafından sergilenen kötü söz ve eylemlerin asla mazur görülmeceği vurgulanmaktadır.

Peygamberlerin sorgulanmaları da esasında şahitlik misyonuyla alakalı olarak gönderildikleri toplumun tebliğ edilen ilâhî hüküm ve buyruklara yönelik tavır ve tutumları konusunda kendilerinin tanıklığına başvurma anlamına gelmektedir. Bu bakımdan

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/409; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 6/129; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzil*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 4/3/377; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, thk. Adil Ahmed el-Mevcûd (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 7/140.

⁴⁸ el-Hicr 15/92-93.

⁴⁹ el-Hicr 15/90-91.

⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 7/128; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 10/196.

⁵¹ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Abdü'l-Maksûd b. Abdî'r-Rahîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 3/172; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 4/318; Kurtubî, *el-Câmi*, 10/39.

⁵² Kurtubî, *el-Câmi*, 10/41.

"elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorgulayacağız"⁵³ âyetini özellikle ilâhî buyruk ve öğretileri kabule yanaşmayan müşrik kesimi tahkir ve tezyif etmeye yönelik büyük bir tehdit ve ceza unsuru olarak anlamlandırmak mümkündür. Zira sorgu sürecinde ilâhî vahyin insanlara tebliğ edildiğinin, nübüvvet ve risalet vazifesinin layıkıyla yerine getirildiğinin tanık konumundaki peygamberler aracılığıyla izhar edilmesi, işlenen günahların bütün sorumluluğunun peygamberlerin çağrısına yüz çevirenlerin üzerine yıkılması sonucuna kapı aralamaktadır. Peygamberlerin tanıklığı ile müşriklerin suç ve günahlarının kesinleşmesi ise verilecek cezanın katlanmasına sebep olmaktadır. Böylelikle sorgulama inkârcılara karşı çok daha fazla tahkiri, aşağılama ve kınamayı içeren bir sürece dönüşmektedir.⁵⁴

İslâm muhaliflerinin şirkle ilgili akide ve inançları çerçevesinde peygamber ve meleklerle ilâhî nitelik atfetmelerinin hiçbir temele dayanmadığını temellendirmek için şirk düşüncesine vasıta kılınan kişi ve varlıkların bizzat kendi tanıklığını başvurulması da aynı maksada yöneliktir. Nitekim baba-oğul-kutsal ruhtan oluşan üçlü ilah anlayışını Hristiyanlık akidesinin merkezine yerleştiren bu dinin mensuplarını tahkir etmek için Yüce Allah'ın âhirette "Ey Meryem oğlu İsmâ! İnsanlara sen mi 'Allah'ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin' dedin?"⁵⁵ şeklindeki ifadelerle Hz. İsmâ'yı sorguya çekeceği beyan etmektedir. Sorgu sırasında toplum hazır olduğu halde sualin Hz. İsmâ'ya tevcih edilmesi, kız çocuklarını toprağa gömenleri ağır bir şekilde tahkir etmek için katili değil de kız çocuklarını sorgulamaya benzemektedir. Hz. İsmâ'nın bu sorgu sırasında Allah'a kulluk etmeyi öğütlemek dışında kavmini kesinlikle şirke kapı aralayan duygu ve düşüncelere sevk etmediğini bizzat dile getirmesi,⁵⁶ kavminden şirke saplananların çok ağır ceza ve muamelelerin hedefi olacağını izhar etmektedir.

Benzer şekilde melekleri Allah'ın kızları olarak gördükleri için onlara kulluk eden, onlardan şefaât beklentisi içerisinde olan müşriklerin bu iddiaları da bizzat meleklerin âhiretteki sorgu sırasında sarfettiği şu sözlerle çürütülecektir: "O gün Allah onların hepsini toplayacak ve meleklerle soracak: Bunlar mıydı size tapmakta olanlar? Melekler şöyle cevap verecekler: Hâşâ! Sen yüceler yücesisin. Bizim velîmiz onlar değil sensin. Gerçekte onlar cinlere tapıyorlardı; çoğu onlara inanmıştı."⁵⁷ Bu ifadelerde günah ve suçun tespiti konusunda her ne kadar melekler sorguya çekilse de esasen melekler üzerinden inkârcılara sitem edilmektedir. Allah Teâlâ Hz. İsmâ'nın durumunda olduğu gibi meleklerin böyle bir telkini bulunmadığını bilmesine rağmen melekleri sorgulamasındaki maksadı müşriklere yönelik sitem ve kınamanın daha etkili olmasına dayanmaktadır. Zira meleklerin tanıklığı ile müşriklerin yalancılıklarının ifşa edilmesi doğal olarak müşriklere yapılan azar ve kınamanın şiddetini arttıracığı gibi onların âhirette yaşayacakları mahcubiyet ve pişmanlığın katlanmasına yol açacaktır.⁵⁸

Peygamberlerin tanıklığıyla ilgili kıyamet sahnelerinden yapılan şu iktibas da konunun vâid boyutuna ilişkin önemli bir örnek niteliğindedir: "Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara 'Size ne cevap verildi?' diye soracağı gün onlar 'bizim bir bilgimiz yok.

⁵³ el-A'râf 7/6.

⁵⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/224; Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/241; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 9/20.

⁵⁵ el-Mâide 5/116.

⁵⁶ el-Mâide 5/116-117.

⁵⁷ Sebe 34/40-41.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/542.

Bütün gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin' diyecekler."⁵⁹ Nebevî davete karşı gösterilen tepkileri belirlemede peygamberlerin sükût ederek nihaî değerlendirmeyi Yüce Allah'ın ilim ve ihatasına havale etmeleri, kavimlerinden gördükleri kötü davranışlar konusunda serzeniş ve şikâyetlerini sadece O'nunla paylaştıklarına işarette bulunmaktadır. Allah'ın azarının peygamberlerin şikâyetiyle bir araya gelmesi ise inkârcılara verilecek cezanın şiddetini arttıracığı için onların çok daha fazla üzüntü ve pişmanlık duymalarına yol açacaktır.⁶⁰ Dolayısıyla masumiyetleri vahiy tarafından tescillenen peygamberlerin sorgulanması, toplumların verdiği tepkiler konusunda hak ve hakikatin ortaya çıkarılarak inkârcıları âhirette hor ve hakir kılma amacına mebnidir. Kur'ân'da bu sorgunun sadık peygamberler tarafından doğruların izhar edildiği bir süreç olarak tavsif edilmesi ve bu ifadenin hemen ardından inkârcılara şiddetli bir şekilde azap edileceğinin bildirilmesi,⁶¹ konunun uyarı ve tehdit boyutunun İslâm'a muhalefet eden kitleye yönelik olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakımdan peygamberlerin sorguya çekilecekleri ihbarı esasen nebevî çağrıya icabet etmeyen günahkâr kimselerin kınanıp, azarlanacağı psikolojik azap sürecinin başlayacağı anlamına gelmektedir.

2.3. Müminlerin Sorgulanması

Buraya kadar verilen bilgiler âhiretteki sorgunun, sergilenen kötü söz ve eylemler sebebiyle müşrik ve günahkârları kınama ve azarlama amacına dayalı psikolojik ceza vasıtası olduğunu, peygamber ve meleklerin sorguya çekilecekleri ihbarının da aynı kesimi tahkir ve takbih etmeye yönelik uyarı ifadeleri olarak anlaşılması gerektiğini vurgular niteliktedir. Konunun bu boyutu müminlerin sorgulanmasının mahiyet ve keyfiyetinin tekrar anlamlandırılmasını, sorgu sürecinin müşriklerden farklılık arz eden yönlerinin açığa çıkarılmasını gerekli hale getirmektedir. Bu yöntem aynı zamanda elde edilen bilgilerin, ulaşılan netice ve sonuçların sağlamlasının yapılmasına da imkân verecektir.

Kur'ân'da açıkça müminlerin sorgulanacağına vurgu yapan herhangi bir ifade zikredilmemekle beraber konuyla ilgili muhatap kitleye işarette bulunan bazı âyetlerdeki umumî lafızlardan hareket eden müfessirler, müşriklerin yanı sıra müminlerin de sorguya çekileceğini belirtmişlerdir. "*O kitap sana ve kavmine bir hatırlatmadır, yakında sorgulanacaksınız*"⁶², "*Rabbine yemin ederim ki yaptıklarından dolayı onların hepsini sorguya çekeceğiz*"⁶³, "*Kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de mutlaka sorgulayacağız*"⁶⁴ şeklindeki âyet ifadelerinin herhangi bir karine ile tahsis edilmemesi, sorgu sürecinin müminleri de içine alan bir aşama olarak anlaşılmasını beraberinde getirmiştir.⁶⁵

Mutlak şekilde bütün herkesin sorguya çekileceğine bildiren ifadelerin müminlerin hangi konulardan ne şekilde sorgulanacaklarına dair herhangi bir tespitte bulunmaya imkân vermemesi, konuyla ilgili rivayet malzemesi kadar bu rivayetlerin yorum ve tahliline ilişkin müfessirlerin görüş ve değerlendirmelerini de önemli hale getirmektedir. Tekâsür sûresinin "*O gün nimetlerden elbette sorguya çekileceksiniz*" şeklindeki son âyeti gerek

⁵⁹ el-Mâide 5/109.

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/644.

⁶¹ el-Ahzâb 33/7-8.

⁶² ez-Zuhruf 43/44.

⁶³ el-Hicr 15/92-93.

⁶⁴ el-A'râf 7/6.

⁶⁵ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 7/235; Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/41.

sorgu sürecinin muhtevasına ilişkin farklı bilgiler ihtiva etmesi gerekse bu konudaki tartışmalara mâkes tutması bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu konudaki tartışmalar genellikle insanın sorguya çekileceği nimetlerin mahiyetini tespit etme üzerine yoğunlaşsa da bu süreci yaşayacak grupların durumlarına ilişkin çeşitli değerlendirmeler içermektedir.

Zemahşerî ve Beyzâvî başta olmak üzere müfessirlerin bir bölümü âyetteki nimet kavramını, insanı dinden, dinî sorumluluk ve yükümlülükleri ifa etmekten alıkoyan eğlence ve meşguliyetler şeklinde tanımlamışlardır. Buna göre ilim ve ameli hiçbir şekilde önemsemediği halde kaliteli elbiseler giymek, lezzetli gıdalar yemek suretiyle hayatın bütün anlam ve amacını zevk ve eğlenceye hasreden kimselerin sahip olduğu nimetler sorgulama konusu yapılacaktır.⁶⁶ “Allah’ın kulları için yarattığı iyi ve güzel rızıkları kim haram kıldı”,⁶⁷ “Ey Peygamber! Tertemiz nimetlerden yiye, güzel amel işleyin”⁶⁸ şeklindeki âyet ifadeleri helal nimetlerden istifade etmeyi dinin zorunlu bir rüknü olarak gündeme getirmektedir. Dolayısıyla Allah Teâlâ’nın bahsettiği rızık ve nimetlerden yararlandığı halde güzel ameller işleyerek bu nimetlerin şükürünü eda eden kimseler, âhiretteki sorgudan muaf tutulacak kesimi temsil etmektedir.

Müminlerin dünya nimetlerinden sorguya çekilmeyeceği görüşünde olanların delillerinden birisi de konuyla ilgili Hz. Peygamber’in yaptığı izah ve açıklamalardır. Nitekim Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Ebu’l-Heysem’in evinde yedikleri yemekler konusunda Hz. Peygamber’e “bunlar bizden hesabı sorulacak olan nimetlerden midir?” diye sorunca Hz. Peygamber; “Mümine dünyada iken yediği bir şeyden dolayı hesap sorulmaz. Bu konuda sadece kâfire hesap sorulur” buyurarak “Biz kâfirlerden başkasını cezalandırmayız”⁶⁹ âyetini okumuştur.⁷⁰ Aynı şekilde ashabıyla bir miktar hurma yiyip su içmesinin akabinde Hz. Peygamber’in “bizi yedirip, içiren ve Müslüman kılan Allah’a hamdolsun” şeklinde beyanda bulunması,⁷¹ şükürünü eda eden müminlerin yararlandıkları nimetlerden hesaba çekilmeyeceğine işarete bulunmaktadır.

Taberî (öl. 310/923), Fahreddîn Râzî ve Kurtubî gibi müfessirler ise nimet kavramının herhangi bir karine ile tahsis edilmemesinden yola çıkarak Allah’ın bahsettiği bütün nimetlerden insanın hesaba çekileceğini belirtmişlerdir.⁷² Bu anlayışın izdüşümü olarak sadece kâfirler değil müminler de sorguya çekilecek gruplar arasında yer almaktadır. Tekâsür sûresindeki nimet ve sorgu kelimelerinin mutlak anlamda kullanılmasının yanı sıra Hz. Peygamber’in söz ve beyanları bu müfessirlerin görüşlerini müdellel kılmak için kullandıkları en önemli argümanlardır. Rivayete göre mezkûr âyet nâzil olduğu zaman Müslümanlar Hz. Peygamber’e “Ey Allah’ın Resûlü! Yiyecek olarak su ve hurma olan iki siyahtan başka bir şeyimiz yok iken hangi nimetlerden dolayı hesaba çekileceğiz” diye sorunca Hz. Peygamber “hesaba çekileceğiniz nimetler ileride sizde bulunacaktır” şeklinde cevap vermiş, başka bir rivayette de kendisine ikram edilen su ve hurma gibi yiyecek ve

⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/623; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2/619.

⁶⁷ el-A’râf 7/32.

⁶⁸ el-Mü’minûn 23/51.

⁶⁹ Sebe 34/17.

⁷⁰ Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît*, 24/285; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 20/482; Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, 6/664.

⁷¹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2014), "Deavât", 56; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Heysem b. Nizâr Temîm (Beyrût: Dâru’l-Erkâm, 1999), "Et’ime", 52; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2013), "Et’ime", 16.

⁷² Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 11/691; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 16/308; Kurtubî, *el-Câmi*, 20/121.

içeceklerin hesabı sorulacak nimetler arasında olduğunu vurgulamıştır.⁷³ Hz. Peygamber ayrıca kıyamet gününde nimetlerle ilgili olarak insana "Sana beden sıhhati vermedik mi, seni soğuk suya kandırmadık mı?" şeklinde sorular yöneltileceğini, kulun ömründen, malından, gençliğinden ve amelinden sorguya çekilmedikçe âhirette yerinden kıpırdamayacağını belirtmiştir.⁷⁴ Bu ve benzeri rivayetler müminlerin de istifade ettikleri nimetlerden sorguya çekileceklerine vurgu yapmaktadır.

Tekâsür sûresinde mezkûr âyetin kapsamına müminlerin de dâhil edilmesi müşrikleri azarlama, kusur ve kabahatlerini yüzlerine vurmaya dayalı sorgu sürecinin mahiyetiyle ilgili bilgilerin te'vil edilmesini, tekrar yorumlanmasını da bir bakıma zorunlu hale getirmiştir. Bu çerçevede Mâverdî'nin şükrü terk eden inkârcıları cezalandırma vasıtası olan sorgunun şükrünü eda edip, itaatte bulunan müminler için Allah nezdindeki mevki ve makamlarını yücelten mükâfat unsuruna dönüşeceği şeklindeki izahı, sorgunun umumî olduğu görüşünü benimseyen müfessirler tarafından kabul görmüştür.⁷⁵ Ancak yapılan bu değerlendirme âhiret ahvaline ilişkin müsellemlerle bir hakikati ihtiva etse de mezkûr sûrenin bağlamı dikkate alındığında sorgu sürecinin müspet anlam içerdiği sonucuna ulaşabilmek pek mümkün değildir. Nitekim Hasan-ı Basrî sûrenin zahirinin nimetlerden sorguya çekilmenin sadece cehennemlikleri içine aldığı gerçeğini bariz bir şekilde ortaya koyduğu görüşündedir. Ona göre Tekâsür sûresinde dünya nimetleriyle övünüp böbürlenerek Allah'a itaat ve şükürden uzaklaşan kâfirlere, mutluluk sebebi saydıkları bu nimetlerin âhirette en büyük üzüntü ve şekavet sebeplerinden biri olacağını hatırlatmak amacıyla kendilerinin nimetlerden sorguya çekilecekleri ihbarı yapılmaktadır.⁷⁶ İbn Âşûr da (öl. 1973) sûrede âhiret inancını inkâr edenlerin ön plana çıktığını, ifadelerin sertliği ve tehdit içermesi de dikkate alındığında müminler için zorluk derecesinde sorguya çekilmenin söz konusu olamayacağını belirtmiştir.⁷⁷ Dolayısıyla Tekâsür sûresinin ana teması, sorgunun sadece kâfirleri kapsamına aldığı düşüncesini desteklemektedir. Bu çerçevede sorgudan maksat o gün elden gidecek o nimetleri başa kakmak, kendilerini cehenneme sürükleyen tavır ve tutumlar sergilemeye sevk etmesi sebebiyle dünyada müreffeh bir hayat süren inkârcı guruğu azarlayıp, kınamaktır.

Diğer taraftan sorguyla ilgili âyetler Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde ele alındığında müminler için sorgu sürecinin mükâfat unsuru olacağını vurgulayan ya da buna işaretle bulunan herhangi bir sarih ifadeden söz etmek yine mümkün değildir. Sadece onunla benzer çağrışımlar yapan amellerden hesaba çekilme süreciyle ilgili olarak bazı nitelermeler konu hakkında birtakım tespitlerde bulunmaya imkân sağlamaktadır. Şöyle ki Kur'ân'da kitabı sağ tarafından verilenlerin kolay bir şekilde hesaba çekileceği,⁷⁸ Allah'ın ve peygamberlerin emirlerine tabi olmaktan kaçınanların şiddetli bir şekilde hesaba çekilip azaba çarptırılacakları⁷⁹ belirtilmektedir.

⁷³ Müslim, "Eşribe", 140; Tirmizî, "Zühd", 39; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 3/35; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, 4/672-673; Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 6/661; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/709.

⁷⁴ Tirmizî, "Sıfatü'l-Kiyâme", 1; "Tefsîr", 88.

⁷⁵ Mâverdî, *en-Nüket*, 6/332; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 8/315; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 16/306-307; Kurtubî, *el-Câmi*, 20/121.

⁷⁶ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 16/304-305; İbn Âdil, *el-Lübâb*, 20/481-482; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/707.

⁷⁷ Muhammed et-Tâhir b. Âşûr et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: Dârü't-Tûnisiyye, 1984), 30/30/519-520.

⁷⁸ el-İnşikâk 84/8.

⁷⁹ et-Talâk 85/8.

Kolay bir şekilde hesaba çekilme anlamındaki “hisâben yesîrâ” tabiri itaatkâr müminlerin iyi ve güzel muamelelere karşılıklı cennete sevk edilecekleri bir süreci tavsif etmekle birlikte âhiretteki sorgunun bu kapsamda herhangi bir olumlu çağrışım yapmadığı söylenebilir. Zira Hz. Peygamber bu tabiri, işlenen kötülük ve günahların Allah’a arz edilmesi, hemen ardından da kulun ilâhî af ve mağfirete nail olması şeklinde açıklamıştır. Hatta Hz. Peygamber’in “kim hesaba çekilirse azaba uğrar” beyanı üzerine Hz. Âişe mezkûr terkibin bulunduğu âyeti hatırlatınca Hz. Peygamber bundan kastın amellerin arz olduğunu, ancak azaba uğrayacak kimselerle günah konusunda münakaşa edileceğini belirterek konuya açıklık getirmiştir.⁸⁰ Zaten müşriklerin müminlerin aksine şiddetli bir hesaba çekilecek olması, af ve mağfiret edilmeyeceklerini vurgulamanın yanı sıra ufak ve önemsiz saydıkları hata ve kusurlara varıncaya kadar her şeyin sayıp döküleceği, bunlar sebebiyle onların sorguya çekilip azarlanacakları manasına gelmektedir.⁸¹ Bu açıdan Kur’ân’daki sorgu süreçleriyle ilgili yapılan uyarı ve tehdit esasında cehennemliklerin ebedî azap öncesinde şiddetli bir hesaptan geçirileceğini bildiren ifadeyle benzer çağrışımlar yapmaktadır. Ancak bu tehdidin karşıtı olarak cennete girecek müminlerin kolay bir biçimde hesaba çekileceğinin belirtilmesi, müminlerin müşriklerden farklı olarak iyi ve güzel şekilde sorgulanmasını değil tam aksine hiç sorgulanmadan günahlarının af ve mağfiret edilme müjdesini ihtiva etmektedir. Sorgulamayla ilişkili hiçbir âyette müminlere doğrudan herhangi bir vurgu yapılmaması bu sürecin âhirette cehennemliklere reva görülen tavır ve davranışları içermesi sebebiyle olsa gerektir.

Sonuç

Sorgu süreci âhiretin en önemli aşamalarından biri olarak tasvir edilmesine rağmen konuyla ilgili âyetlerin bir bölümü bu gerçeğe çelişecek şekilde muhatapların sorgulanmayacağını ya da onlara özür ve mazerette bulunma hakkı verilmeyeceğini ifade etmektedir. Genellikle âyetlerdeki müşkillik âhiretin çok uzun bir zaman dilimini ihata eden aşamalardan oluştuğu, bu aşamaların bazılarında suçlular sorguya çekilirken bazılarında konuşmalarına izin verilmeyeceği şeklindeki teoriyle izale edilmeye çalışılmıştır. Ancak Kur’an’da âhiret süreçlerinin sistemli ve planlı bir tasnif dâhilinde anlatılma gibi bir gayenin olmaması, ortaya konulan çözüm önerisinin eksik kalmasına yol açmıştır. Hâlbuki günahkârların sorguya çekilmesi onların işledikleri kötü söz ve eylemlerinden dolayı kusur ve kabahatlerinin yüzlerine vurulma suretiyle azarlanıp, kınanmalarını; sorgulanmayacaklarına, konuşma haklarının ellerinden alınacağını belirten ifadeler ise azabı kesinleşmiş kimselere merhamet edilmeyeceğini, onlar için özür ve mazerette bulunma zamanı kadar bile süre verilmeden cehenneme atılacakları uyarı ve tehdidini içermektedir. Dolayısıyla sorgu süreciyle ilişkili âyetlerin her biri âhiretteki korkunç hakikat ve ahvalin farklı yönüne vurgu yapan anlatımlar olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle sorguya çekilecek hitabın muhatapları olarak genellikle müşrikler ön plana çıkmaktadır.

İslâm karşıtı kitlelerin sorgulanacağı konular melekleri Allah’ın kızları şeklinde telakki etme, peygamber ve melekleri ilâhlaştırma, kız çocuklarını öldürme, tarım ve

⁸⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fi el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Mahmud Muhammed Nassar (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2015), “İlim”, 37; Müslim, “Cennet”, 79-80; Tirmizî, “Kıyâmet”, 5; Ebû Dâvûd, “Cenâiz”, 8.

⁸¹ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 2/503; Ebû’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Medârikü’t-tenzîl ve hakâ’iku’t-te’vîl* (Beyrût: Dâru’l-Kelâmi’t-Tayyib, 1998), 3/501; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü’l-akli’s-selîm*, 8/166.

hayvanlardan elde ettikleri gelirleri putlara tahsis etme gibi şirkin tezahürü olan söz ve eylemlerle alakalıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in tebliğ süreciyle birlikte Mekke müşriklerinin, İslâm'ın kutsal değerlerini, muhkem esaslarını yıkmaya teşebbüsüne dayalı söylem ve iddiaları da sorgulama yapılacak hususlar arasındadır. Söz konusu eylemlerin kasıtlı ve ısrarlı bir şekilde işlenmesi bir yana kendilerini meşru ve mazur gösterecek, haklı çıkaracak delil ve dayanaktan yoksun olması, verilecek cezanın şiddetini ve dozunu bir hayli arttırmaktadır. Bu nitelikteki eylemler sebebiyle günahkâr ve suçluların sorguya çekileceği ihbarı esasında âhirette çok şiddetli cezalara maruz kalacaklarına ilişkin büyük bir uyarı ve tehdit içermektedir. Bazı âyetlerde bu hususiyet tanık konumundaki peygamber ve meleklerin sorgulanmaları üzerinden ihsas edilmektedir. Bu süreç kapsamında masumiyeti vahiy tarafından tescillenen kişi ve varlıkların tanıklığıyla hak ve hakikatin bütün gerçekliğiyle dile getirilmesi sonucunda müşriklerin yalancılıklarının izhar edilmesi, kıyamet gününde bu kitlenin daha sert azar ve siteme maruz kalmasına yol açacaktır.

Âhiretteki sorgu vaîd unsuru olarak ön plana çıkmasına rağmen bazı âyetlerdeki lafızların umumî olmasını ve konuyla ilgili rivayetleri gerekçe gösteren müfessirlerin bir kısmı müminlerin de sorgulanacağını, müşrikleri kınama amacı taşıyan bu sürecin müminleri şerefliendirme aracına dönüştüreceği kanaatindedirler. Ancak âyetlerin bağlamsal çerçevesi ve Kur'ân'ın bütünlüğü böyle bir sonuca ulaşmaya imkân vermemektedir. Hz. Peygamber'in bahşedilen nimetlerden bütün herkesin sorguya çekileceğine ilişkin beyanlarına gelince bu tür rivayetler müminleri sâlih amele işlemeye sevk ederek âhiret gününe hazırlama, cehennemliklerin maruz kalacakları kötü akıbetten onları sakındırma inzâr ve uyarısını ihtiva etmektedir. Sorgulamanın muhatabı günahlarından dolayı azarlama, onunla tartışma, kusurlarını yüzüne vurma gibi cehennemliklere yönelik kötü muamele ve davranışları içeren psikolojik bir azap vasıtası olduğu dikkate alındığında cennete girecek müminlerin de aynı süreçten geçeceğini söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Hz. Peygamber'in günahları konusunda münakaşa edilen kimsenin helâk olacağını, cennetlik müminlerin ise günahlarıyla herhangi bir tartışmaya girilmeden affedileceğini belirtmesi bu gerçeğe işarette bulunmaktadır. Tasvir yapılan bu durum ise Kur'ân'da müminlerin sorgulanması değil kolay şekilde hesaba çekilmesi anlamındaki bir tabir ile açıklanmıştır. Muhtemelen sorguyla ilgili âyetlerde müminleri doğrudan hedef alan herhangi bir ifadenin bulunmamasının temelinde, âhiretteki bu sürecin psikolojik bir azap vasıtası olması yatmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. thk. Halid Abdurrahman el - Akk-Mervan Sevar. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mahmud Muhammed Nassar. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2015.
- Ceran, Zeynep. *Kur'an-ı Kerim'de Ahiret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif ve Tahlili*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Heysem b. Nizâr Temîm. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, 1999.

- Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhît*. thk. Adil Ahmed el-Mevcûd. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Ebüsüüd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ el-İmâdî. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Hâlid Abdulğani Mahfûz. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-ğayb*. thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Misriyye, 1983.
- Gözün, Abdulvehhab. "Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları". *Dergiabant* 9/1 (Haziran 2021), 314-346.
- Hâzin, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımeşkî. *el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb*. 20 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib el-Endelüsî. *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2011.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Ahmed Şemseddîn. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Karataş, Şuayip. "Kur'an Öncesi Cahiliye Toplumunun Melek İnançları". *Mütefekkir* 6/11 (Haziran 2019), 101-122.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedri. 21 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Beslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Abdü'l-Maksûd b. Abdîr-Rahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen el-Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîrü'l-kebîr*. thk. Ahmed Füreyd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve hakâ'iku't-te'vîl*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kelâmî't-Tayyib, 1998.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre Kabir Azabı Var mı? Samsun: Etüt Yayınları, 1. Basım., 2007.*
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. thk. Seyyid b. İbrâhîm b. Sâdık b. İmrân. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2010.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.

- Toprak, Süleyman. *Âhirete İman*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Hamd b. Abdullah el-Muheymîd. 25 Cilt. Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*. thk. Abdü'l-Celîl Şelbî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2004.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012.